

CSIKÓS-NAGY BÉLA

A KÉT UTOLSÓ ESZMECSERE BOGNÁR JÓZSEFFEL

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Szoros baráti kapcsolat fűzött Bognár József akadémikushoz. Hosszú évekre visszamenően rendszeresen, általában havonta találkoztunk közös ebéden a Gellért Szállodában.

Utolsó közös ebédünkön, 1996. október 8-án vetette fel annak a gondolatát, hogy a XXI. század közgazdaságtanáról alkotott nézetünket közös műben fogalmazzuk meg. Abban állapotunk meg, hogy rövidesen felvázolja idevágó nézeteit, amire írásban reagálok. Ilyen előzmények után kívántunk volna 1997. januárjában visszatérni a kérdésre. 1996. október 18-án meg is küldte néhány oldalas vázlatát. Másnap már kórházban feküdt. Válaszlevelem október 25-én készült el. Vártam feleségének jelzését, mikor engedik meg a kórházban, hogy látogatót fogadhasson. Erre azonban nem kerülhetett sor. November 22-én már ott álltam a koporsója előtt, hogy a barátok nevében búcsút vegyek Tőle.

Hadd szenteljem ezt az írást a most már soha meg nem jelenő műről való elmélkedésnek és baráti búcsúnak.

GONDOLATOK A XXI. SZÁZAD KÖZGAZDASÁGTANÁRÓL

Bognár József vázlata

A közgazdaságtan nem tartalmaz tartós, állandó és folyamatos igazságokat. Ezért nagy hibát követnek el azok, akik képtelenek tudományos gondolkodásmódjukat megváltoztatni.

A XX. század végén például aligha lehetnek igazak azok a szabadversenyessé nézetek, amelyek Alfred Marshall korában alakultak ki és a monopóliumot vagy oligopóliumot kivételes esetnek vélték.

Ma ez nem lehet igaz, hiszen ezer nagy részvénytársaság termeli a világ ipari termelésének felét.

Más olyan jelenségekkel is találkozunk azonban a század végén, amelyek arra vallanak, hogy a gazdaság működésében súlyos bizonytalanságok és zavarok vannak. Ilyenek – többek között –, hogy

- a) nincsen egyensúly a jólét, a társadalmi szolidaritás és a szabadság között;
- b) a szegénység gyorsabban nő, mint a világ jövedelmei;
- c) a 30-as évekhez hasonló munkanélküliség van (Európában 18 millió), bár az utóbbi időben egyes országok (USA) a foglalkoztatottság növelésére (új munkahelyek létesítése) törekuszenek;
- d) a külső integráció követelményei gyakran (többnyire) ellentétbe kerülnek a belső integráció feltételeivel (a versenyképesség csak a szociális vívmányok terhére tartható fenn);
- e) a gazdagok olyan jellegű lázadása, amelyet Padániában (Itália) vagy Dél-Braziliában tapasztalunk.

E jelenségek nem a rövid ciklusok jelenségei, tehát továbbélésükkel a XXI. században is számolni kell.

A XXI. századi közgazdaság legfőbb, krízist kiváltó veszélyeit mégsem az említett (a felsorolt) problémákban látjuk. Ezen új problémákat

- a természettel fennálló viszonyban (környezeti destrukció),
- a népesedési tendenciákban,
- a globalizálódás következményeiben

véljük megpillantani.

A *környezet destrukcióit* döntő mértékben előmozdította azon „közgazdasági alaptétel”, hogy a levegő és a víz „szabad javak”, amelyek korlátlan mennyiségben állnak rendelkezésre; azaz velük nem kell gazdálkodnunk. E felfogás következtében – amelyet a kapitalista és a szocialista közgazdaságtudomány egyaránt elfogadott – a termelési folyamatok során és a fogyasztás *után* – olyan destrukció érvényesült, amely a mai környezeti romláshoz vezetett. Ha a levegő és a víz megszűnik szabad jószág (azaz költség nélkül igénybe vehető) lenni, úgy a környezet megóvásában *költségek* merülnek fel, sőt a cél elérése érdekében *magas árat* kell megállapítani, hogy a gazdasági élet szereplőinek magatartását az új követelményekhez igazítsuk. Ez a változás egyben azt is jelenti, hogy a korábbi szabad javak felhasználásával kapcsolatos valóságos költségeket a nemzeti jövedelemből (a nemzet gazdasági javaihoz egy adott időpontban hozzáadott jószágmennyiségből) le kell vonni, nem pedig hozzáadni, mint ahogy eddig történt.

Tudomásul kell venni azt is, hogy a legkorszerűbb természettudományos felfogások szerint az *ökoszisztéma* olyan komplex, sokállapotú rendszer, amelynek *nincs* egyensúlya. E rendszer – természetesen – emberi beavatkozás nélkül is változik, de a várható változások mértékét és időpontját nem ismerjük. Mindenesetre az ökoszisztéma néhány billió éve működik és fennmaradt.

A *népesség-növekedés* rátája világviszonylatban 1,73%, de a fejlődő országokban 2,06–3,03%-ig terjed. Európában a népesség stagnál, vagy csökken.

A gyors népességnövekedés ebben a században megnégyszerezte a lakosság számát, hiszen 2000-ben már 6 milliárd 158 milliós népességgel kell számolni.

Ha ez a tendencia nem változik, úgy 2020-ban már 7 milliárd 887 millió, 2030-ban 9 milliárd 863 millió ember ellátásáról kell gondoskodni. A népesség ily mértékű (A. Peccei szerint „rákos növekedése”) felveti azt a kérdést is, hogy meg lehet-e, illetve miként lehet megoldani a világ élelmezését a jövő évszázadban?

E kérdés megválaszolása során a következő tényezőket kell figyelembe venni:

A mezőgazdasági termelés 2,5–3-szorosára történő emeléséhez új földterületekre volna szükség, de az erózió, az érzékeny talajféleségek jelenléte és a klimatikus viszonyok miatt erre jelentős mértékben nem számolhatunk. (Háromszor akkora népesség esetén a települések is több helyet foglalnak el, 1,4% helyett 4,2–4,5%-ot.) Ismeretes az is, hogy a szűzföldek bevonása a termelésbe a Szovjetunióban nem hozott eredményt.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a földterület 30%-án az erdőknek meg kell maradniuk.

A globális vízfelhasználás gyorsabban nőtt, mint a népesség, azért ma 800–900 millió ember él vízhiányos területen.

Kémiai módszerekkel lehet még termelésnövekedést elérni, de az elmúlt évtizedben Nyugat-Európában „túlkemizálás” is történt.

India és Kína mint a világ legnépesebb országai súlyos problémát jelentenek.

Afrika, a tragikus helyzetben lévő kontinens, amelyen a mezőgazdasági termelés csökken, de 2025-ben – a prognózisok szerint – 1,5 milliárdos népességgel fog rendelkezni.

Születésszabályozást eddig csak Kínában kísérletek meg; egyelőre bizonytalan eredménnyel, hiszen a férfi lakosság hányada gyorsabban nő, mint a nőké, ami szociális feszültségekre, az agresszivitás esetleges növekedésére vezethet.

Számolni kell azzal is, hogy a népszaporodással kapcsolatos lakossági magatartások megváltoztatásához nagyon hosszú időszakra van szükség.

Mit jelent a globalizálódás? Az adott nemzetközi szituációban nemcsak az egyes államok külpolitikai lépései befolyásolják a nemzetközi politikai körülményeket, hanem a belpolitikai tényezők is, hiszen vannak polgárháborúk, törzsi összeütközések, kisebb határszéli konfliktusok stb. Miután az ilyen jellegű fejlemények és folyamatok a békét és a szükséges nemzetközi együttműködést veszélyeztetik, sőt továbbterjedéssel fenyegetnek, a békére törekvő nagyhatalmak kénytelenek lehetnek ezekbe beavatkozni.

Ilyen helyzetek megelőzése végett alakult ki az a felfogás, hogy a nem demokratikus belső struktúrák (diktatúrák stb.) a békét veszélyeztetik, tehát a nem demokratikus (az ilyen) struktúrák kialakulását célszerű megakadályozni.

Másfelől a mai kommunikációs és közlekedési viszonyok között a negatív hatások (erőszak alkalmazása, kisebb-nagyobb konfliktusok) nagyon könnyen terjedhetnek és a régi értelemben vett nacionalizmus kiaknáhatja ezeket.

Tehát korunkban a békét, a nemzetközi együttműködést, a gazdasági stabilitást, a környezet védelmét és az emberek életét és sorsát súlyos veszélyek fenyegetik. A világot globálisan fenyegető, közös veszélyek mellett történelmi okokból olyan helyzet alakult ki, hogy vannak gazdaságilag erős, sok tőkével és tartalékkal rendelkező gazdag országok, amelyeknek népességszáma stagnál, és vannak gazdaságilag gyengén fejlett, tőkével és tartalékokkal nem rendelkező országok, amelyekben a népesség gyorsan szaporodik. Olyan gazdasági együttműködésre lenne szükség, amelyben a fejlettek a gyengén fejlettekkel kooperálva azok fejlődését elősegítik, mert ellenkező esetben a szegénység, a kilátástalanság és az anyagi ellentétek egyre nőnek. Ez pedig elkeseredést és idővel gyűlöletet indukál, amelyben a szegények a gazdagok ellen fordulhatnak. Miután nekik gazdasági eszközeik, általában a racionalitást előmozdító tartalékaik nincsenek, a küzdelem könnyen átcsúszhat az irracionálisba, terrorizmusba, fegyveres harcokba stb.

A XXI. században azonban a migráció is lehetséges, de tömegesen, és nem a ravernsteini értelemben.

Néhány tanulságot azonban a globalizáció jelenségeivel kapcsolatban is levonhatunk. A XXI. században nem lesz elég a világkereskedelem mint összefogó erő, miután az a gazdasági erőviszonyokat az erősebb fél javára módosítja. Olyan erős nemzetközi intézményekre van szükség, amelyek képesek a kríziseket kezelni, illetve megelőzni.

A gazdag országoknak segíteniük kell a szegény országokat, miután egy világban és azon belül egy világgazdaságban léteznek.

A gazdag országok társadalmi-gazdasági modelljeit nem szabad annyira fogyasztás-központúvá tenni, mint az jelenleg van.

A jövő század közgazdaságtudományának politikai gazdaságtanszerűnek kell újra lennie, mert a neoliberálisok azon elképzelése, hogy a „tisztá” gazdaságtudományt el lehet választani a politikától, teljes naivitás, hiszen e két tényező – amint azt jelenleg is tapasztaljuk – egyre szorosabban összefonódik. Nemcsak politikai motivációból erednek egyes gazdasági lépések, hanem a gazdasági hatalmat (képességeket) is egyre gyakrabban használják politikai előnyök megszerzésére.

A tanulmányban ismertetett veszélyek nagyon súlyosak, de a katasztrófát még meg lehet akadályozni, bár az egyén és a közösség élete – különösen az első negyven-ötven esztendőben nehezebb lesz, mint jelenleg. Cselekedni azonban gyorsan kell, mert késlekedés esetén az összes tényezők súlyosabbá válnak anélkül, hogy a javító tényezők belépnének.

CSIKÓS-NAGY BÉLA LEVELE

Kedves Józsi!

Nagy figyelemmel olvastam gondolatébresztő írásodat. Mindenekelőtt azokkal a kérdésekkel szeretnék foglalkozni, amelyekben különösebb nehézség nélkül megtalálhatjuk a közös nyelvet. Ezzel kapcsolatban utalni szeretnék *Price and Power* címen Elek Péter társszerzőségével 1995-ben megjelent munkámra. Ebben megkíséreltem szembesíteni a XX. század közgazdaságtanát a XVIII. században uralkodó klasszikus közgazdaságtannal. A leglényegesebb különbségeket a következőkben jelöltem meg.

- 1.)Az egydimenziós közgazdaságtan háromdimenziójává változott, amely a piaci áruval integrálta a közösségi terméket, valamint a környezeti jószágot. Községi termék természetszerűleg a XVIII. században is létezett, de a tudomány ezt a pénzügytan hatókörébe utalta. A környezeti termék ezzel szemben ismeretlen volt. A természet egyes javait szabad javaknak minősítették és mint ilyent különböztették meg a csak korlátozottan rendelkezésre álló munkatermékektől.
- 2.)A klasszikus közgazdaságtan az államot a gazdaság exogén tényezőjének tekintette, szemben a XX. századdal, amikor is Keynes nyomán az állam endogén szerepe a gazdaságban általánosan elismertté vált. Azóta a vita a tervgazdaság és piacgazdaság, a kötött és a szabad gazdaság stb. tekintetében lényegében arra korlátozódik, milyen lehet az állam gazdaságszervező funkciója. Ilyen alapon szoktak különbséget tenni a piackonform és a nem piackonform gazdaságpolitika között.
- 3.)A klasszikus tanítás a gazdaságjog talaján mozogva írta le a piacgazdaságnak valamely országban érvényes rendjét. Ezzel szemben a XX. század közgazdaságtana már számol a legális, a féllegális és az illegális gazdasággal. Új fogalmak jelentek meg, mint például a pénzmosás. Egyre sürgetőbbé vált annak vizsgálata, milyen módosító hatása van mindennek a piaci törvényszerűségekre.

Mindaz, amit eddig írtam, részben megismétli, részben pedig kiegészíti mindazt, ami írásodban található. Felvetődik azonban a kérdés, hogy az írásodban megjelölt és a XXI. században felerősödő folyamatok valóban a XXI. század közgazdaságtana fő – és főként teljes – ismeretanyagát tárják-e fel.

Hogyan is jött létre a XVIII. században a közgazdaságtan? Úgy, hogy az angol klasszikusok nyomán feltárultak a piaci mechanizmus törvényszerűségei olyan körülmények között, amikor az állam intézményi kereteket teremt a szabad piac számára. Vagyis tudományunk létrejötté szerves kapcsolatban állt a bölcséleti irányzattal, amely az ember természetes szabadságának elvét vette alapul, amikor is minden szabad, amit a törvény kifejezetten nem tilt. A törvényhozás pedig a szélesen értelmezett emberi szabadság elvéből vezette le az államhatalmi megnyilvánulást. Mindebből kiindulva a tudományfejlődés három fő kérdés körül csoportosult.

- 1.) A produktív és a nem produktív munka elkülönítése. E tekintetben a XVIII. században még csak azt a lépést tették meg, hogy a fiziokraták által a mezőgazdasági munkára korlátozott produktív jelleget az anyagi jólétet szolgáló munkatermékek teljes körére kiterjesztették. Így honosodott meg a nemzeti jövedelem klasszikus fogalma. Az már a fejlődés későbbi szakaszának eredménye, hogy a gazdasági teljesítményt kiterjesztették a hasznos társadalmi munka teljes körére. Így honosodott meg a nemzeti termék kategóriája.
- 2.) A klasszikus közgazdaságtan ismeretanyagába nem építette be a gazdaságnövekedés elméletét. Mégsem jogosult a klasszikus közgazdaságtant statikus elméletként értelmezni. Hiszen a XVIII. században a szabad piac eszméje pontosan azért hódított teret, mert felismerték azokat a növekedési erőket, amelyeket a piaci mechanizmus bontakoztat ki. A statikus és dinamikus kezelési mód vitája inkább csak a XX. században bontakozott ki, és ez jórészt a határhaszon iskola körüli vitákhoz, tehát a neoklasszikus tanításhoz kapcsolódott. Tény viszont az, hogy a növekedéselmélet a XX. században hódított teret és ez már kapcsolatban állt az állam gazdaságszervező tevékenységével.
- 3.) Itt adódik az a pont, amely a XXI. század közgazdaságtana szempontjából is talán a legfontosabb lehet. És ez a gazdasági racionalitás érvényre juttatása. A tudományos gondolkodásban egyre inkább kerül a figyelem előterébe a döntéselmélet. Földi világunk gazdasága rendkívül bonyolulttá vált.
  - Az oligocentrikus világ gazdaság policentrikus világ gazdasággá változott.
  - Szakadatlanul növekednek a termelőerők, és gyarapodnak a termelő kapacitásokon előállított termékek.
  - A mikrogazdaságban határozott centralizációs irányzat megy végbe. Ezt a multinacionális vállalatok térhódítása jelzi. Viszont szaporodnak a hatalompolitikai centrumok, egyre inkább a nemzeti társadalmi érdek által képviselve formálják a gazdaságpolitikát.

Ez már gyökeresen új típusú gazdaság. És különösképpen ilyen lesz a XXI. században. A közgazdaságtan megalkotói, klasszikus művelői erre nem voltak és nem is lehettek tekintettel. Rendszeresen kell kritikus döntéseket hozni olyan információhálózatra támaszkodva, amelyről feltételezhető, hogy többé-kevésbé jól orientál hosszú és középtávú döntésekben. Ezért egyre inkább nem a racionális magatartás már megismert kritériumai, hanem a racionális döntéseket megalapozó informatika vált központi kérdéssé. Ezért nem is tekinthető véletlennek, hogy az utóbbi években a közgazdász Nobel-díjat odaítélő bizottság az e téren felmutatott tudományos eredményeket méltányolja.

Persze nem hiszem, hogy a neoklasszikus tanítás átnövése döntéselméleté olyan ismereteket ad, amelyben a teljes közgazdaságtani ismeret feloldható. Hiszen már a XX. században a közgazdaságtan egyre differenciáltabb tu-

dományrendszerben léteznek, és mint ilyen vált az egyetemi oktatás ismeretanyagává. Megőrzi a jelentőségét a makrogazdasági ismeretek elkülönítése a mikrogazdasági ismeretektől. Megmaradnak, sőt fejlődni fognak a szakágazati gazdaságtanok. A társadalmi hasznosság optimalizálása célzatával az eddiginél is jobban kiépülnek az oktatásügy, az egészségügy stb. gazdaságtani diszciplínák. Végül pedig minden olyan új felismerés, amit a katonatudomány hoz létre, átgyűrűzik a közgazdaságtanba, mint ahogy a mai napig is ez a tudomány adta a legjelentősebb impulzusokat a közgazdasági gondolkodás számára.

Mindezt napjainkban még nehéz kellő mélységben átlátni. Ezért vagyok némileg pesszimista a tekintetben, vajon egyáltalában abban a helyzetben vagyunk-e, hogy az általad megjelölt rendkívül ambiciózus feladatnak képesek vagyunk-e megfelelni. Arról nem is szólva, hogy egyikünknek sem erős oldala a döntéelmélet szempontjából releváns és már ma is kezelhető ismeretanyag. Amikor azonban ilyen negatív viszonyulok a közös munka megjelölt témájához, már távolról sem negatív és idegen számomra a közös munka felvetése. Ehhez kapcsolódik a befejező megjegyzés is.

A napokban került kezembe Lester Thurow *The Future of Capitalism (1996)* című könyve. Ennek egyik vezérfonala az új helyzet, amely a Szovjetunió önfelszámolásával állt elő. Thurow szerint a kapitalizmus alternatíva nélkül maradt. Ezzel magyarázható a visszavonulás a jóléti állam koncepciójától. De ez az alternatíva nélküli rendszerben nem lehet önfelszámolás. Viszont a növekedési folyamat stagnációvá deformálódhat. Thurow jól ismert amerikai közgazdász. A 80-as évektől jelentős alkotásokkal hívta fel magára a figyelmet. Pesszimiztikus megközelítése azzal is kapcsolatban állhat, hogy sokat kacérkodott a Római Klub gondolataival.

Utalni szeretnék Heil Brenner munkásságára is. Kisebbségi terjedelmű munkában foglalkozott a XXI. század kapitalizmusával. Nála visszatérnek azok a gondolatok, amelyeket első ízben az utópista kommunisták fogalmaztak meg, de amelyek azóta is megjelennek a közgazdasági gondolkodásban. Hiszen még Paul Samuelson is felveti a gazdálkodás kényszere alóli felszabadulás lehetőségét, amikor az emberiség új helyzettel szembesül, ahol megszűnik a kenyérharc és megvalósulnak Marx elképzelései.

Vannak mások is és nyilván akadnak még újak, akik a XXI. század közgazdaságtanának vizsgálatát tekintik fő feladatuknak. Ez persze egyáltalában nem zárja ki, hogy ezt tegyük mi is. De mint az eddigiekből is láthatod, alaposan végig kell gondolnunk, milyen módon nyúljunk hozzá ehhez a szerteágazó és sokarcú problémához. Talán az ünnepek után, valamikor 1997. januárjában, következő találkozómon ez lehet a beszédtemánk.

Baráti üdvözléssel